

Izvorni znanstveni rad
UDK: 261.7(497.584Dubrovnik)“04/14“
94(497.584Dubrovnik):322“04/14“
DOI: 10.21857/ygjjwrcjqxy
Primljeno: 11.4.2018.
Prihvaćeno: 13.6.2018.

ŠTOVANJE SV. STJEPANA PRVOMUČENIKA U RANOSREDNJOVJEKOVNOM DUBROVNIKU: MUČENIŠTVO U TEMELJIMA GRADA, KOMUNE I (NAD)BISKUPIJE

ZDENKA JANEKOVIĆ RÖMER

SAŽETAK: Sv. Stjepan prvi je svetac koji se spominje u pisanim povijesnim izvorima o Dubrovniku, tijesno povezan s legendama o osnutku grada. Taj je kult u Dubrovniku promoviran u sklopu papinske politike prema gradu i čitavoj regiji, što potvrđuje i legenda o Pavlimiru, osnivaču grada koji je stigao iz Rima i donio relikvije svetaca. Papinsku politiku, odnosno politiku jačanja utjecaja Rima, provodili su biskupi koji su se pritom uvelike oslanjali na kult svetaca. Promoviranjem određenih kultova i nabavkom relikvija najbolje su predstavljali određene političke težnje. Izgradnja identiteta srednjovjekovnog Dubrovnika bila je neodvojiva od vjerskog osjećaja, crkvene pripadnosti i vrijednosti kršćanstva na kojima je komunalna elita gradila svoju etiku i ideologiju. Kult Sv. Stjepana i svečeva crkva, prvi moćnik srednjovjekovnog Dubrovnika, činili su uporište takve politike dubrovačke općine i Crkve, kao i Rimske Crkve.

Ključne riječi: srednji vijek, Dubrovnik, kult svetaca, relikvije, osnutak grada, Rimski Crkva, Dubrovačka (nad)biskupija, dubrovačka komuna

Key words: Middle Ages, Dubrovnik, cult of saints, relics, the foundation of the city, Roman church, (Arch)diocese of Dubrovnik, the commune of Dubrovnik

Uvod

Sv. Stjepan prvi je svetac koji se spominje u pisanim povijesnim izvorima o Dubrovniku, u izvještaju bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta koji

Zdenka Janeković Römer, znanstvena savjetnica u Zavodu za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Adresa: Lapadska obala 6, 20000 Dubrovnik. E-mail: zjanekovicroemer@gmail.com

razvoj grada povezuje s kultom mučenika i njegovom crkvom u kojoj počivaju relikvije Sv. Pankracija. Prema dubrovačkim kronikama, počevši od Milecija, ondje su se čuvale i relikvije drugih rimskih mučenika, prvih zaštitnika grada. Tu činjenicu kroničari povezuju s osnutkom grada. Postavlja se pitanje na koji je način kult Sv. Stjepana Prvomučenika bio povezan s razvojem grada i odatle je stigao, iz Carigrada ili iz Rima. O tome da je kult sveca prvomučenika u Dubrovnik stigao iz Rima, unatoč tome što je bio izuzetno raširen u Bizantskom Carstvu, svjedoči upravo kult Sv. Pankracija, također mučenika, kult rimske provenijencije, a potom i kultovi Sv. Nereja, Ahileja, Domicile i Petronile. Budući da su svi ovi rimski sveci povezani s crkvom Sv. Stjepana, proizlazi da je i taj kult u Dubrovniku promoviran u sklopu papinske politike prema gradu i čitavoj regiji. To potvrđuje i legenda o Pavlimiru, osnivaču grada, koji je stigao iz Rima i donio relikvije svetaca. Dubrovačke kronike stavljaju naglasak na epidaursku baštinu i dolazak Pavlimira iz Rima, a skupina rimskih svetaca dodatno valorizira i posvećuje rimsku tradiciju te je neposredno vezana uz mitove o osnutku.

Prije nego što je za simbol grada izabran Sv. Vlaho, biskup s Istoka, dubrovački su zaštitnici većinom bili rimske provenijencije. Takvu politiku Rima provodili su biskupi koji su imali jak politički utjecaj u gradovima u razdoblju nestajanja starih municipalnih struktura te promjena i slabljenja službi javne vlasti. U nemirima kasne antike i ranog srednjeg vijeka Crkva je sačuvala kontinuitet i nadomještala je antičku organizaciju civilne vlasti kao jaka i stabilna institucija oko koje se društvo okupljalo i postupno stvaralo nove političke oblike i društvene odnose. Biskupi su se uvelike oslanjali na kult svetaca nabavkom relikvija i promoviranjem kultova koji su najbolje predstavljali određene političke težnje. Rani dubrovački kultovi bili su snažno povezani s papinskom politikom i biskupskom jurisdikcijom. Izgradnja identiteta grada bila je neodvojiva od vjerskog osjećaja, crkvene pripadnosti i vrijednosti kršćanstva na kojima je komunalna elita gradila svoju etiku i ideologiju. Ta je sukladnost najsnažnije izražena u kultu svetih zaštitnika grada, koji su ujedno temelj i osovina jedinstva zajednice. Crkva, svetac zaštitnik i laička zajednica činili su jединствен osjećaj pripadnosti, samosvijesti i identiteta. Kult Sv. Stjepana i svečeva crkva, prvi moćnik srednjovjekovnog Dubrovnika, činili su uporište takve politike dubrovačke općine i Crkve, kao i Rimske Crkve.

Kult Sv. Stjepana Prvomučenika kao poveznica između Dubrovnika i Rima

Sveti Stjepan Prvomučenik spominje se u Djelima apostolskim, pripisanim evanđelistu Luki, kao prvi među sedmoricom đakona zaređenih da bi brinuli o raspodjeli milostinje među siromasima, prvenstveno udovicama. Svojim nadahnutim i čudesnim djelovanjem izazvao je protivljenje tzv. slobodnjaka, helenističkih Židova iz Aleksandrije i Cilicije, koji su ga lažno optužili za pogrdę protiv Mojsijeva zakona. U vijeću je Stjepan održao govor u kojem je svoje protivnike optužio da su progonili proroke i Pravednika i da se odupiru Svetom Duhu. Kad je objavio svoje viđenje otvorenog neba i Sina Čovječjega zdesna Bogu, odveli su ga iz grada i kamenovali, u prisutnosti Savla.¹ Vjerojatno je bio helenizirani Židov, sudeći po govoru pred sanhedrinom vrlo učen, po nekim pretpostavkama Gamalijelov učenik. Kult Sv. Stjepana isprva je zaživio na kršćanskom Istoku, a nakon pronalaska relikvija doživio je apogej u Bizantskom Carstvu. Prema kompilaciji *Legenda aurea*, svečevo tijelo otkriveno je 415. godine u Kafargamali i prebačeno na brdo Sion, a 460. u baziliku koju je carica Eudokija, žena cara Manuela III, podigla izvan zidina Damaska, gdje se vjerovalo da je kamenovan.² Translacija relikvije ruke Sv. Stjepana u Carigrad u vrijeme cara Teodozija povezala je njegov kult s carskom službom, posebno s Teodozijevom dinastijom. Crkvu Sv. Stjepana vjerojatno je sagradila Teodozijeva sestra Pulherija Augusta. U toj crkvi čuvala se svečeva desna ruka, ali i druge važne relikvije, među kojima i Konstantinov križ koji je sadržavao djelić Sv. Križa. Crkva je imala značajno mjesto u carskom ceremonijalu, što također svjedoči o važnosti kulta Sv. Stjepana za carsku dinastiju.³ Carigradski

¹ Dj 6, 1-15; 7, 1-60.

² »Revelatio Sancti Stephani. Epistula Luciani ad omnem ecclesiam, de revelatione corporis Stephani martyris primi et aliorum.«, u: *Patrologiae cursus completus, series Latina*, sv. 41, ur. Jacques-Paul Migne. Pariz: ex typis Migne, 1845: 807-818; »Epistula Severi de translatione Sancti Stephani de Jerusalem in urbem Byzantium.«, *Ibidem*: 817-822; Siméon Vaillhé, »Les Églises Saint-Étienne À Jérusalem.« *Revue de l'Orient Chrétien* 12 (1907): 70-89; Hyppolite Delehaye, *Les Origines du Culte des Martyres*. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1912: 96-98, 216, 270; Sonja Vanderlinden, »Revelatio Sancti Stephani (BHL 7850-56).« *Revue des études byzantines* 4 (1946): 178-217.

³ H. Delehaye, *Les Origines du Culte des Martyres*: 68; Ioli Kalavrezou, »Helping Hands for the Empire: Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Byzantine Court.«, u: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ur. Henry Maguire. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1997: 57-61; Paul Magdalino, »Aristocratic Oikoi in the Tenth and Eleventh Regions of Constantinople.«, u: *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, ur. Nevra Necipoğlu. Leiden-Boston-Köln: Brill, 2001: 53-69; Tibor Živković, »The Earliest Cults of Saints in Ragusa.« *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 44/1 (2007): 120-121.

patrijarh Proklo (434-437) u svom enkomiju Sv. Stjepanu održanom 27. prosinca, kad se na Istoku slavi svečev blagdan, nazvao ga je “živućom krunom kršćanstva kojom je postao svojim mučeništvom”. Ta se “kruna mučeništva” povezala s carigradskom carskom krunom i na nju prenijela pečat svetosti. I drugi vladari, primjerice srpski i ugarski, nastojali su posvetiti svoju vlast imenom Svetog Stjepana.⁴ Osim u Carigradu, kult Sv. Stjepana bio je izuzetno popularan u Africi i na Istoku, u Hipponu, Uzalumu, Jeruzalemu, Emesi, na Menorki.⁵ Međutim, već je vrlo rano bio proširen i na Zapadu - prema navodima Sv. Augustina može se pretpostaviti da je svetište Sv. Stjepana u Ankoni postojalo i prije pronalaska tijela. Ondje se čuvao jedan kamen kojim je kamenovan.⁶ U Rimu je postojala svečeva bazilika, Santo Stefano Rotondo, koju je papa Simplicije posvetio između 468. i 483, kao i martirij. Tijekom srednjeg vijeka u Rimu mu je bilo posvećeno čak 25 crkava. Kult se proširio i po Franačkom Kraljevstvu/Carstvu, a štovan je i u Veneciji.⁷ Andrija Dandolo donosi vijest o tome da su izaslanici iz Rima oko 411. tražili relikvije Sv. Stjepana u Carigradu i prema zapadnoj tradiciji prenijeli ih u Rim, a prema grčkoj ne. Prema Danolu, Venecija je stekla relikvije Sv. Stjepana za vladavine dužda Ordelafo Faledra.⁸

Sv. Stjepan Prvomučenic prvi je svetac koji se spominje u pisanim povijesnim izvorima o Dubrovniku. Konstantin Porfirogenet u 10. stoljeću piše kako se Dubrovnik od malog grada razvijao u veći i još veći te kako je širio svoje

⁴ S. Procli Cp. Episcopi, »Oratio in laudem S. Stephani.«, u: *S. P. N. Procli, archiepiscopi constantinopolitani opera omnia. Patrologia Graeca*, sv. 65, ur. Jacques Paul Migne. Pariz: Apud J. P. Migne, 1864: 809-812; Michel Aubineau, »Ps.-Chrysostome in S. Stephanum (PG, sv. 63, 933-934): Proclus de Constantinople, l'impératrice Pulchérie et saint Etienne.«, u: *Fructus Centesimus. Mélanges offerts à Gérard J. M. Bartelink à l'occasion de son soixante-cinquième anniversaire*, ur. Antoon Bastiaensen, Antonius Hilhorst i Corneille Henri Kneepkens. Steenbrugge-Dordrecht: Abbatia S. Petri, Kluwer, 1989: 1-16.

⁵ H. Delehaye, *Les Origines du Culte des Martyres*: 147-148, 172, 240-241.

⁶ H. Delehaye, *Les Origines du Culte des Martyres*: 98, 151-154, 358.

⁷ H. Delehaye, *Les Origines du Culte des Martyres*: 319; Massimo Pautrier, *I Santi delle Chiese medievali di Roma (IV-XIV secolo)*. Rim: Lulu com, 2013: 282-287; I. Kalavrezou, »Helping Hands for the Empire.«: 58, 61; Marios Costambeys i Conrad Leyser, »To Be the Neighbour of St. Stephen: patronage, martyr cult and Roman monasteries, c. 600-c. 900.«, u: *Religion, Dynasty, and Patronage in Early Christian Rome, 300-900*, ur. Kate Cooper i Julia Hillner. Cambridge: Cambridge University Press, 2009: 262-287.

⁸ Andrea Dandolo, »Chronica per extensum descripta.«, ur. Ester Pastorello, u: *Rerum italicarum scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento*, ur. Lodovico Antonio Muratori, sv. 12, dio 1. Bologna: Nicola Zanichelli, 1938 (reprint): 52.

bedeme da bi mogao primiti sve brojnije stanovnike. Po carevim riječima, u središtu grada nalazi se crkva Sv. Stjepana u kojoj počiva Sv. Pankracije. Ta vijest povezuje početke grada s kultom mučenika, prvog među onima koji su posvjedočili vjeru mučeništvom i čije su moći zbog toga bile toliko štovane. Bizantski car spominje samo Sv. Pankracija no Milecije i drugi izvori navode i relikvije brojnih drugih rimskih mučenika - Sv. Nereja, Sv. Ahileja, Sv. Petronile, Sv. Domicile, Sv. Sergija i Bakha te drva Sv. Križa. Prema Ragnini i Razziju, crkva Sv. Stjepana bila je ukopna crkva dubrovačkih nadbiskupa.⁹ Na temelju tih podataka neki su je istraživači smatrali prvom dubrovačkom katedralom,¹⁰ dok su drugi tu ulogu pripisivali crkvi Sv. Petra.¹¹ Treća moguća katedrala je crkva ispod romaničke katedrale iz 12. stoljeća koju spominje Milecije kao crkvu Sv. Marije i pripovijeda o relikvijama koje se u njoj nalaze, dok je drugi kroničari ne spominju.¹²

Anonim i Ragnina pripovijedaju o Radoslavu Belu (Pavlimiru) koji je 457. došao iz Rima s pratnjom od 500 Rimljana, sa ženama i djecom, relikvijama svetih tijela Nereja, Ahileja, Pankracija, Sergija, Bakha, Domicile, Petronile i mnogih drugih te dva komadića Kristova križa. Prema Anonimu, otac i sin toga Radoslava nosili su ime Stjepan Radoslav/Bel. U Ankoni su se ukricali na brodove i došli u Gruž gdje su ih dočekali Epidaurani s biskupom Ivanom i molili Radoslava da preuzme svoje kraljevstvo i zaštiti ih. Pozvali su ga zbog mnogih nereda koji su se dogodili među velikašima u vrijeme carigradskog cara Valentinijana I. Anonimni anali ne spominju Epidaurane, nego 5.000 Bosanaca

⁹ Nicolò Ragnina, »Annali di Ragusa.«, u: *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, ur. Speratus [Natko] Nodilo [Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, sv. 14]. Zagreb: JAZU, 1883: 174, 211; Serafino Razzi, *Povijest Dubrovnika*, prev. Iva Grgić i Stjepan Krsić. Dubrovnik: Matica hrvatska - ogranak Dubrovnik, 2010: 26-27.

¹⁰ Stjepan Krsić i Serafino Razzi, *Povijest dubrovačke metropolije i dubrovačkih nadbiskupa (X-XVI. stoljeće)*. Dubrovnik-Split: Biskupski ordinarijat, Crkva u svijetu, 1999: 112-116; Seraphinus Maria Cerva, *Prolegomena in Sacram metropolim Ragusinam, editio princeps*, ur. Relja Seferović. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2008: 427.

¹¹ Lukša Beritić, »Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku.« *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 10/1 (1957): 18, 59; Željko Peković, *Crkva Sv. Petra Velikoga. Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura. La chiesa di S. Pietro Maggiore. La cattedrale preromanica di Ragusa e il suo arredo scultureo*. Dubrovnik-Split: Omega engineering d.o.o. Dubrovnik, Centar studia Mediterranea Split, Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu, 2010: *passim*. Više o prijedporima oko prve dubrovačke katedrale vidi: Danko Zelić, »Arhitektura starih katedrala.«, u: *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku*, ur. Katarina Horvat-Levaj. Dubrovnik-Zagreb: Gradska župa Gospe Velike, Dubrovnik, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb: 2014: 31-32.

¹² N. Ragnina, »Annali di Ragusa.«: 208.

koji su dočekali Radoslava i njegove ljude, a Resti govori o trebinjskom biskupu Ivanu i prvacima njegova kraljevstva koji su došli ususret svom vladaru.¹³ Kralj je na najistaknutijem mjestu na obali mora dao sagraditi kaštel kako bi mogao pohraniti relikvije i blago koje je donio iz Rima. Kaštel je sagrađen na najistaknutijem mjestu na obali, zvanom Lave, na istom mjestu gdje je prije bila Ragusa koju je sagradio Raguz, Trifonov nećak. Grad se isprva zvao Labuzij, a potom Raguzij. Radoslav je pohranio relikvije u kaštel i ostavio 50 bosanskih plemića da ih čuvaju. Ondje je dao sagraditi crkvu Sv. Stjepana Prvomučenika, udaljenu na dobačaj kamena, jer je taj svetac bio vrlo štovan u Rimu.¹⁴

Anonimni anali pripovijedaju da je Radoslav Belo u Kaštelu sagradio crkvu Sv. Sergija i Bakha, svojih zaštitnika, a to spominje i Ragnina. Anali Storani navode da je Radoslav u toj crkvi pohranio relikvije Sv. Sergija, Nereja, Ahileja i Pankracija.¹⁵ Razzi i Cerva dodaju da je Pavlimir u gradu utemeljio senat, u koji su ušli članovi njegove pratnje i Epidaurani, te da je od pape ishodio da epidaurski biskup, koji je stolovao u Burnumu, bude premješten u Raugij. Tako grad više nije bio pod jurisdikcijom salonitanskog biskupa. Razzi navodi da je Pavlimir izgradio drveni most kojim se moglo prijeći iz grada na kopno preko morskog kanala i da je nakon tih događaja u gradu raslo bogatstvo i množilo se stanovništvo. U roku od 27 godina izgrađeno je veliko naselje izvan grada koje je bilo pod gradskom upravom i zakonima. Za zaštitnike grada uzeli su Sv. Sergija i Sv. Zenobija. Ragnina spominje Sv. Zenobija Mučenika kao zaštitnika stanovnika kaštela Spilan i Gradac u Župi, koji su nakon 160 godina življenja u tim kaštelima 601. godine izbjegli i nastanili se na Custijeri pod kaštelom Lave, uzevši pritom za zaštitnike Sv. Sergija i Bakha.¹⁶ Tuberon navodi da je Pavlimir podigao crkvu Sv. Stjepana Prvomučenika i u njoj pohranio

¹³ »Li Annali della nobilissima republica di Ragusa.«, u: *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, ur. Speratus [Natko] Nodilo [Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, sv. 14]. Zagreb: JAZU, 1883: 3-4; N. Ragnina, »Annali di Ragusa.«: 70.

¹⁴ N. Ragnina, »Annali di Ragusa.«: 173; Giugno Resti, »Chroniche di Ragusa.«, u: *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484)*, ur. Speratus [Natko] Nodilo [Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, sv. 25]. Zagreb: JAZU, 1893: 25-26.

¹⁵ »Li Annali della nobilissima republica di Ragusa.«: 3-4; N. Ragnina, »Annali di Ragusa.«: 176.

¹⁶ N. Ragnina, »Annali di Ragusa.«: 179; S. M. Cerva, *Prolegomena*: 290; S. Razzi, *Povijest Dubrovnika*: 26-27; Stjepan Krasić, »Dubrovačka nadbiskupija od ustanovljenja do 16. st.«, u: Stjepan Krasić i Serafino Razzi, *Povijest dubrovačke metropolije i dubrovačkih nadbiskupa (X-XVI. stoljeće)*. Dubrovnik-Split: Biskupski ordinarijat, Crkva u svijetu, 1999: 15-104.

relikvije Sv. Nereja, Ahileja, mučenika Pankracija, djevice Petronile i Domicile, koje je povjerio na čuvanje svojim klijentima iz obitelji Crose.¹⁷ Pozivajući se na neke dubrovačke pisce, Razzi bilježi da je crkva Sv. Stjepana obnovljena i povećana 815. godine, uz trošak od 1.400 dukata, te da su tada u njoj pohranjene relikvije koje su prije bile u crkvi Sv. Sergija.¹⁸ Prema Restijevoj interpretaciji, Pavlimir nije utemeljio novi grad za svoje pratioce koji su htjeli ostati na obali i baviti se trgovinom, nego je povećao i obnovio postojeći Dubrovnik, poslije 900. godine. Tako je grad zauzeo sav prostor prema zapadu, odnosno Garištu. O crkvi Sv. Stjepana govori kao o već postojećoj - dobila je od Pavlimira velike darove i relikvije donesene iz Rima. Sve njegove pratioce Dubrovčani su uključili u svoje plemstvo. U sljedećim desetljećima rastao je broj stanovnika jer su se mnogi Pavlimirovi pristalice spašavali u ovom gradu. Tada je sagrađeno i podgrađe, a uskoro su Dubrovčani proširili svoj teritorij na Šipan, Lopud i Kalamotu.¹⁹

U svim ovim pričama pojavljuje se crkva Sv. Stjepana kao jedna od ključnih gradskih lokacija. Postavlja se pitanje na koji je način kult Sv. Stjepana Prvomučenika bio povezan s razvojem grada i odakle je stigao, iz Carigrada ili iz Rima. O povezanosti dubrovačke crkve Sv. Stjepana s Rimom svjedoči upravo kult Sv. Pankracija za kojeg Konstantin Porfirogenet kaže da počiva u toj crkvi. Od kraja 6. stoljeća kult mladog rimskog mučenika-dječaka bio je izuzetno jak u Rimu. Sv. Pankracije bio je vezan uz ostale kultove rimskih mučenika i svetaca koji se spominju u dubrovačkim kronikama - Sv. Nereja, Ahileja, Domicile i Petronile, čiji su moćnici sačuvani u dubrovačkoj riznici. Pankracije, četrnaestogodišnji rimski građanin iz bogate obitelji iz Sinnade u Maloj Aziji, doputovao je s ujakom Dionizijem u Rim i ondje se krstio, pod utjecajem pobožnog pape, koji je nastojao obratiti pogane i poticao kršćane da ustraju u vjeri. Bolandisti su u neimenovanom papi iz svečeve *vitae* prepoznali Sv. Kaja, Dioklecijanova rođaka podrijetlom iz Salone, koji je i sam pretrpio mučeništvo 296.²⁰ Prema Zlatnoj legendi Jakova de Voragine, sam Dioklecijan molio je Pankracija da se odrekne kršćanstva i spasi svoj život. Mladić je odgovorio da mu je Bog dao znanje i osjećaje iznad njegove dobi i zbog toga podnio mučeništvo 304. godine. Papa Simah podigao je početkom 6. stoljeća baziliku nad njegovim grobom na Via

¹⁷ Ludovik Crijević Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*, ur. Vlado Rezar. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001: 89-90.

¹⁸ S. Razzi, *Povijest Dubrovnika*: 33.

¹⁹ G. Resti, »Chroniche di Ragusa.«: 26.

²⁰ Giovanni Bosco, *S. Pancrazio martire con appendice sul santuario a lui dedicato vicino a pianezza*. Torino: Tipografia e libreria dell' oratorio di S. Francesco di Sales, 1873: 9-22.

Aurelia, a iz Rima se kult širio Europom. Osobit Pankracijev štovatelj i promotor bio je papa Grgur Veliki, koji je poslao njegove relikvije u Englesku i uvrstio njegov životopis u *Liber in gloria martyrum*. To su nastavili i njegovi nasljednici šaljući relikvije u Francusku, talijanske gradove i drugdje po Europi.²¹ Andrija Dandolo pripovijeda da je tijelo Sv. Pankracija preneseno u Veneciju za dužda Petra Tradonica.²² Kult Sv. Petronile bio je povezan s kultovima Sv. Nereja i Ahileja na Via Ardeatina, gdje se nalazila njihova bazilika i Domiciline katakombe u kojima su svi pokopani. Kao kći prvog pape, Petronila je bila izuzetno štovana u Franačkoj, prvoj kćeri Rimske Crkve. Sv. Domicila je također štovana u Rimu, gdje joj je bila posvećena crkva.²³ Prema pasiji iz 6. stoljeća, Nerej i Ahilej su živjeli u Rimu u doba cara Domicijana, kao sluge Flavije Domicile, koje je krstio sam Sveti Petar. Zajedno s gospodaricom, koja se zaklela na čistoću i odbila vjenčanje, prognani su na otok Ponzu i ondje mučeni. Njihova su tijela prenesena na Domicilin posjed, u katakombe koje nose njezino ime, a sve troje časte se na isti dan, 12. svibnja. Prema priči pape Damasa ova su dvojica bili rimski vojnici u doba Dioklecijana, progonitelji kršćana koji su prihvatili vjeru svojih žrtava i zbog toga osuđeni na smrt, mučeni i pokopani u Domicilnim katakombama.²⁴ Sve četvero svetaca povezuje Sveti Petar, a to ide u prilog tezi da je njihov kult, kao i kult Sv. Pankracija, u Dubrovnik stigao iz Rima. Budući da su svi oni povezani s crkvom Sv. Stjepana, proizlazi da je i taj kult u Dubrovniku promoviran u sklopu papinske politike prema gradu i čitavoj regiji.²⁵ To potvrđuje i legenda dubrovačkih kronika o Pavlimiru/Radoslavu prema kojoj su relikvije tih svetaca

²¹ Patricia Healy Waslyliw, *Martyrdom, Murder, and Magic. Child Saints and their Cults in Medieval Europe*. New York: Peter Lang, 2008: 38-42; H. Delehaye, *Les Origines du Culte des Martyres*: 331-332, 395; M. Pautrier, *I Santi delle Chiese medievali di Roma*: 228; Vinicije B. Lupis, »Historijat istraživanja i novi prilozi poznavanju najstarijeg sloja moćnika dubrovačke prvostolnice.« *Starohrvatska prosvjeta* 3/32 (2005): 130; *Acta sanctorum maii*, sv. 3, ur. Godfrey Henschen i Daniel Papebroch. Pariz: apud Victorem Palme, 1866: 17-22.

²² A. Dandolo, »Chronica per extensum descripta.«: 29.

²³ H. Delehaye, *Les Origines du Culte des Martyres*: 327-329, 370; M. Pautrier, *I Santi delle Chiese medievali di Roma*: 237.

²⁴ *Acta sanctorum maii*, sv. 3: 4-17; M. Pautrier, *I Santi delle Chiese medievali di Roma*: 217.

²⁵ Joško Belamarić smatra da se translacija relikvija mogla odviti već u 9. stoljeću, dok je dubrovačka tradicija datira u 10. stoljeće. Joško Belamarić, »Sveti Vlaho i dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika.«, u: Joško Belamarić, *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*. Split: Književni krug, 2001: 186. Tibor Živković je zaključio da je translacija relikvija ranosrednjovjekovnih dubrovačkih svetaca bila rezultat dogovorene akcije Istočnog Carstva i papinstva još za pape Zaharije (741-752), s ciljem da nastave takvo zajedničko djelovanje i na srpskim područjima u zaleđu grada. Vidi: T. Živković, »The Earliest Cults of Saints in Ragusa.«: 121, 124-125.

stigle iz Rima.²⁶ I reprezentativna crkva Sv. Petra Velikog svjedočanstvo je utjecaja iz Rima. Dubrovačke kronike stavljaju naglasak na epidaursku baštinu i dolazak Pavlimira iz Rima, a skupina rimskih svetaca dodatno valorizira i posvećuje rimsku tradiciju te je neposredno vezana uz utemeljiteljske mitove. Imena Petrislav i Pavlimir - koja nose sin i unuk kralja Radoslava, rođeni u Rimu - slavenska su verzija imena apostola Petra i Pavla, kao što je prvi uočio Ferdo Šišić.²⁷ Peković piše da je Sv. Pankracije bio prvi ranosrednjovjekovni zaštitnik Dubrovnika, a od 971. potiskivao ga je Sv. Vlaho, koji je 1190. postao službeni zaštitnik grada.²⁸

Kult Sv. Sergija i Bakha, čije su relikvije također počivale u crkvi Sv. Stjepana, bio je izuzetno popularan na istoku, u Egiptu, Mezopotamiji, Libanonu i osobito u Siriji. Najjače središte kulta Sv. Sergija bilo je u Resafi, u Siriji, gdje je iznad njegova groba podignuta bazilika. Taj je grad u rimskoj provinciji *Augusta Euphratensis* dobio po svecu ime Sergiopolis. Svetište je obzidao i obdario Justinijan.²⁹ No ne treba zaboraviti da je kult Sv. Sergija i Bakha vezan uz Rimsko Carstvo - oni su bili rimski časnici u milosti cara Maksimijana sve dok se nije otkrilo da su kršćani. Pretrpjeli su sramoćenje i mučeništvo 309. godine, jer su odbili sudjelovati u žrtvovanju Jupiteru. Bakho je prvi podlegao, a Sergiju je nakon daljnjeg mučenja odrubljena glava u Resafi.³⁰ Iz spomenutih svetišta kult dvojice mučenika proširio se u Bizant - u Carigrad i druge gradove i u Srbiju. No Sv. Sergije i Bakho bili su štovani i na Zapadu - u Ravenni, Akvileji, Trstu, Veroni, Veneciji, Chioggiji, Urbinu, Napulju, na Kalabriji, u Palermu. Kult se proširio u Francuskoj i Njemačkoj. Smatra se da je kult dvojice svetaca stigao u Rim iz Carigrada u 6. stoljeću, zajedno s kultom nekih drugih bizantskih svetaca. Prije 750. sagrađena je njihova crkva na Forumu, a postojao

²⁶ Crkvu Sv. Stjepana i relikvije koje je Pavlimir donio iz Rima i koje su branile grad vjerom, opjevao je i Jerolim Kavanjin. Vidi: Jerolim Kavanjin, »Poviest vandelska bogatoga a nesrećna Epuluna i ubogoga a čestita Lazara (Bogastvo i uboštvo).« *Velopiesna* Jerolima Kavanjina (Cavagnini), vlastelina spliskoga i trogirskoga.« *Stari pisci hrvatski*, sv. 22, ur. Josip Aranza. Zagreb: JAZU, 1913: X, 144 (185); J. Belamarić, »Sveti Vlaho i dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika.«: 184-186.

²⁷ Ferdo Šišić, *Letopis popa Dukljanina*. Beograd: SANU, 1928: 443; N. Ragnina, »Annali di Ragusa.«: 170; G. Resti, »Chroniche di Ragusa.«: 27.

²⁸ Željko Peković, »Crkva Sv. Stjepana u Pustijerni.«, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić*, ur. Ante Milošević i Miljenko Jurković. Zagreb-Motovun-Split: Sveučilište u Zagrebu, Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, Motovun, 2012: 345.

²⁹ H. Delehaye, *Les Origines du Culte des Martyres*: 238-246.

³⁰ David Woods, »The Emperor Julian and the Passion of Sergius and Bacchus.« *Journal of Early Christian Studies* 5 (1997): 335-367.

je i mali oratorij u sjevernom transeptu stare bazilike Sv. Petra te samostan Sv. Sergija i Bakha, isprva ženski a od početka 9. stoljeća muški.³¹

Na dubrovačkom području prelamali su se utjecaji s Istoka i Zapada, odnosno Rima. Prije nego što je za simbol grada izabran Sv. Vlaho, biskup s Istoka,³² dubrovački su zaštitnici većinom bili rimske provenijencije. Uz ranije dubrovačke zaštitnike - mlade, nerijetko vojničke svece i mučenike, uzore i modele u nemirnim ratnim vremenima - Sv. Vlaho, biskup i mučenik, istaknuo je nove vrijednosti i potrebe grada. Dubrovački relikvijari, osobito oni najvrjedniji i najstariji, pokazuju izrazite značajke bizantskog stila karakterističnog za sredozemni svijet sve do Četvrtog križarskog rata. Ornamentacija, emajl, drago kamenje, grčke sigle, likovi careva Konstantina VII. Porfirogeneta i Romana I. Lakapena te pečati na horizmama Mihajla Anđela iz 1237. i Konstantina XI. Paleologa iz 1451. svjedoče o petstoljetnoj tradiciji *maniera greca* u dubrovačkom zlatarstvu.³³

Uloga biskupa u promociji kulta svetaca i relikvija

Poglavari lokalne Crkve u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku imali su jak politički utjecaj u gradovima - njihove nadležnosti protezale su se i na područje svjetovne vlasti. Još od Teodozijeva zakona iz 408. biskupi su bili *defensores civitatis*, figure stabilnosti i kontinuiteta u razdoblju nestanka municipalnih struktura te promjena i slabljenja službi javne vlasti. To se najbolje očituje u činjenici da mjesto koje nije imalo biskupa nije imalo ni civitet. Na rimsko nasljeđe koncepta civiteta nadovezalo se kršćanstvo, a Rimaska Crkva preuzela je ideju univerzalnosti i pravne instrumente koji su s time bili povezani, definirajući društvo kao *Respublica Christiana*.³⁴ U nemirima kasne antike i ranog

³¹ Ana Munk, »Patrocinia Multa Erant Habentes. The State, the Parrochia, and the Colony: Relic Acquisition in Medieval Venice.«, u: *Cuius Patrocinio Tota Gaudet Regio. Saints' Cults and the Dynamics of Regional Cohesion*, ur. Stanislava Kuzmova, Ana Marinković i Trpimir Vedriš. Zagreb: Hagiotheca, 2014: 155.

³² Joško Belamarić navodi da je translacija moći Sv. Tripuna u Kotor, Sv. Stošije u Zadar, Sv. Eufemije u Rovinju i Sv. Zaharije u Veneciju bila posljedica politike Bizanta koji je htio ojačati utjecaj na Jadranu. Vidi: J. Belamarić, »Sveti Vlaho i dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika«: 165.

³³ V. B. Lupis, »Historijat istraživanja«: 135-138.

³⁴ Victor Crescenzi, »Strutture storiche della cittadinanza. Ragionando su libertà e cittadinanza nell'età premoderna.« *Diritto romano attuale* 8 (2002): 37-38; Claudia Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity. The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 2005: 290; Lellia Cracco Ruggini, »Dal "civis" romano al "civis" cristiano.«, u: *Storia vissuta del popolo cristiano*, ur. Jean Delumeau i Franco Bolgiani. Torino: Società Editrice Internazionale, 1985: 123-150.

srednjeg vijeka Crkva je sačuvala kontinuitet i nadomještala je antičku organizaciju civilne vlasti kao jaka i stabilna institucija oko koje se društvo okupljalo i postupno stvaralo nove političke oblike i društvene odnose. Biskupska sjedišta bila su jezgre kontinuiteta, čuvari i prenositelji baštine, društvene i političke organizacije Carstva, a ujedno i najjači čimbenici integracije novopokrštenog stanovništva, zajedno sa samostanima. Imala su autonomiju i izuzetan politički i gospodarski potencijal koji je omogućio izgradnju temelja novog, srednjovjekovnog grada. Katedralni sklopovi postali su prava središta grada.³⁵ Sami biskupi pripadali su eliti, a oko njih se okupljala lokalna vojna i posjednička elita koja je postupno konstituirala jezgru komune i zajedno s biskupom vodila grad. Moć koja je proizlazila iz crkvene pozicije biskupi su osnaživali gospodarskom moći koja je proizlazila prije svega iz posjeda, ali i iz drugih prihoda.³⁶

Biskupi su se u svom djelovanju uvelike oslanjali na kult svetaca, nabavljajući relikvije i na druge načine promovirajući svece koji su najbolje predstavljali određene političke težnje. Kultovi svetaca, osobito mučenika, služili su kao socijalna poveznica i definirali identitet zajednice. Doći, dotaknuti relikvije, značilo je sudjelovati u slavi tih svetaca i uživati njihovu zaštitu. Oko relikvija nastajala su mjesta kulta temeljena na memoriji i na vrijednostima koje su povezivale zajednicu.³⁷ Rani dubrovački kultovi bili su snažno povezani s papinskom politikom i biskupskom jurisdikcijom. Početak kulta relikvija dubrovačke kronike povezuju s Pavlimirom Belom, osnutkom grada i crkvom Sv. Stjepana. Nadbiskup Vital, Dubrovčanin, prema Ragnini je 1026. naslijedio stolicu od Nicefora, za kojeg Milecije kaže da je pribavio moći cilicijskog biskupa Zenobija i njegove

³⁵ Giuseppe Sergi, *L' aristocrazia della preghiera. Politica e scelte religiose nel medioevo italiano*. Rim: Donzelli editore, 1994: 3-5; Vedrana Jović Gazić, »Razvoj grada od kasne antike prema srednjem vijeku: Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar - stanje istraživosti.« *Archaeologia Adriatica* 5 (2011): 155; Milan Prelog, *Tekstovi o Dubrovniku*. Zagreb-Dubrovnik: Institut za povijest umjetnosti, Društvo prijatelja dubrovačke starine, 2003: 117-118; Nada Klaić, »Zadar, dalmatinska metropola do 12. stoljeća.« *Zadarska revija* 2-3 (1967): 111-128.

³⁶ G. Sergi, *L' aristocrazia della preghiera*: 13-18; usporedi Giovanni Tabacco, »Su nobiltà e cavalleria nel medioevo. Un ritorno a Marc Bloch?« *Rivista Storica Italiana* 91 (1979): 5-25; C. Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity*: 168-188, 280, 288-289; Martin Heinzelmann, »Bischof und Herrschaft vom spätantiken Gallien bis zu den karolingischen Hausmeiern: Die institutionellen Grundlagen.«, u: *Herrschaft und Kirche: Beiträge zur Entstehung und Wirkungsweise episkopaler und monastischer Organisationsformen*, ur. Friedrich Prinz. Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 1988: 23-82.

³⁷ Amedeo de Vincentiis, »Spazi e forme della memoria nel medioevo.«, u: *Storia d'Europa e del Mediterraneo. Dal Medioevo all' età della globalizzazione, IV, II. Medioevo (secoli V-XVI)*, ur. Sandro Carocci. Rim: Salerno Editrice, 2007: 514.

sestre Zenobije. Tijekom svoga pontifikata Vital je uzdigao biskupiju i utemeljio benediktinsku opatiju Sv. Marije na Lokrumu, u skladu s reformom rimske Crkve koju su nosili biskupi i samostani.³⁸ Vital je prikupio niz novih relikvija - tijela svetih kotorskih mučenika Lovrijenca, Petra i Andrije te glavu Sv. Vlaha mučenika. I one su pridružene ranije spomenutim relikvijama u crkvi Sv. Stjepana Prvomučenika. Time je nastavljena tradicija štovanja mučeništva i njegove ugradnje u same temelje dubrovačke *civitas*. Kako kaže Milecije, *Vivant felices, quibus hic licet esse frequenter / Tales reliquias videant habean- tque revera* ("Neka sretno žive oni kojima dolikuje ovdje u mnoštvu živjeti, neka te moći čuvaju i štuju").³⁹ Vitalovi nasljednici na čelu nadbiskupije, Tribun, Vital II. i Tribun II. nisu štedjeli truda ni novca za moći svetaca, uz podršku laičkih službenika komune. Relikvije su posvećivale grad, štatile ga, uzdizale mu ugled i gradile ne samo vjerski i crkveni život nego i laički građanski identitet i solidarnost. O tome svjedoči izuzetan napor dubrovačke vlade da stekne relikvije i čuva ih. Unatoč krađama i gubicima pojedinih svetih moći, u Dubrovniku ih je prikupljeno nekoliko stotina.⁴⁰

Najstariji dubrovački moćnik bio je onaj u crkvi sv. Stjepana koji je po tradiciji čuvala obitelj Crose. U popisu iz 1493. stoji da se ondje nalazilo 38 dragocjenih relikvija. Drugi moćnik nastao je krajem 12. stoljeća u katedrali Sv. Marije, gdje je sagrađena posebna kapela za moći.⁴¹ U potresu iz 1667. katedrala je srušena, a od crkve Sv. Stjepana preostala je samo kapela s moćima. Brojne vrijedne relikvije u tome moćniku svjedoče o važnosti crkve tijekom čitavog

³⁸ Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. 2. Split: Benediktinski priorat Tkon, 1964: 420; J. Belamarić, »Sveti Vlaho i dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika.«: 168. Pod trijemom lokrumskog samostana nalazi se njegov epitaf: *Hic requiescit Vitalis Archiepiscopus Domini Theodori filius, pro cuius anima, (viator) humiliter ora.*

³⁹ N. Ragnina, »Annali di Ragusa.«: 210-211; J. Belamarić, »Sveti Vlaho i dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika.«: 180-181.

⁴⁰ S. Razzi, *Povijest Dubrovnika*: 198, 200; N. Ragnina, »Annali di Ragusa.«: 211; Giacomo di Pietro Luccari, *Copioso Ristretto degli Annali di Rausa di Giacomo di Pietro Luccari Gentilhuomo Raguseo libri quattro dedicati all' eccelso Senato di Ragusa*. Ragusa: presso Andrea Trevisan, 1790: 194, 271-272; Stjepan Skurla, *Moćnik stolne crkve dubrovačke. Izvješće o drvu Sv. Križa, pelenici Isukrstovoj i ostalijem moćima posvećenim životom i smrti našega Spasitelja*. Dubrovnik: D. Pretner, 1868: 6-17, 31, 198-199. Usporedi A. Munk, »Patrocinia Multa Erant Habentes.«: 156-158.

⁴¹ Razzi navodi da je u crkvi Sv. Stjepana bilo 500 moći, među kojima i glava Sv. Stjepana Prvomučenika, relikvije Sv. Apolonije, Sv. Sergija i Bakha Mučenika, Sv. Petronile, Sv. Nereja i Ahileja, Sv. Pankracija i komadić drveta Križa. Među relikvijama u crkvi Sv. Vlaha spominje prst Sv. Pankracija (S. Razzi, *Povijest Dubrovnika*: 197). Usporedi G. Luccari, *Copioso Ristretto*: 9; S. M. Cerva, *Prolegomena*: 473-475.

srednjeg vijeka. Marin Caboga, Đuro Buchia i Nikolica Bona pobrinuli su se da se relikvije iskopaju ispod ruševina i presele u Revelin. Na blagdan Sv. Vlaha 1721. relikvije su prenesene u novu katedralu, sagrađenu zalaganjem Stjepana Gradića.⁴² Iako su se relikvije nalazile u crkvama, svjetovna je vlast imala nadzor nad njima. Čuvali su ih rizničari, a brojile bi se svake godine za blagdan Sv. Vlaha. Krajem 16. st. nadbiskup se protiv toga pobunio i tražio jedan ključ riznice. S. Razzi opravdava postupak vlade, smatrajući da nadbiskupi, kao stranci, ne bi tako predano čuvali relikvije. Poziva se na običaje mnogih talijanskih gradova u kojima su ključeve relikvija također držali izabrani senatori i zaključuje da relikvije nisu “nadbiskupovo nasljedstvo nego duhovno blago koje je stekao svijetli Senat, njegovi plemići i građani, pa ne bi bilo pravedno da kler ima pravo nad time”.⁴³

Mučenici su bili posebno štovani u kasnoj antici i srednjem vijeku kao odbačeni, ljudi osnaženi posebnom milošću i bliskošću s Bogom. I više nego drugi sveci, oni su bili svjedočanstvo povezanosti između dvaju svjetova i milosti koju čovjek može primiti, aktivni dionici sadašnjosti i primjeri vrlina za građane. U središtu priče o mučenicima je dobrobit drugih - njihovo svjedočanstvo vjere, zapisano u krvi, pojačavalo je moć njihova zagovora i zato su još u kasnoj antici oko njihovih relikvija nastajala mjesta kulta i okupljanja.⁴⁴ Zato ne čudi da se ideja mučeništva nalazi u samom začetku grada Dubrovnika, čiji su prvi zaštitnici bili upravo mučenici. Izgradnja identiteta grada bila je neodvojiva od vjerskog osjećaja, crkvene pripadnosti i vrijednosti kršćanstva na kojima je komunalna elita gradila svoju etiku i ideologiju. Ta je sukladnost najsnažnije izražena u kultu svetih zaštitnika grada, koji su ujedno temelj i osovina jedinstva zajednice. Crkva, svetac zaštitnik i laička zajednica činili su jedinstven osjećaj pripadnosti, samosvijesti i identiteta. *Corpus mysticum* i *corpus politicum* bili su isto.⁴⁵

⁴² S. Skurla, *Moćnik stolne crkve dubrovačke*: 6-17, 54; Relja Seferović, »Crkva iza dvora. Kroz povijest Dubrovačke crkve 18. stoljeća uz pratnju Serafina Marije Cerve«, u: Serafin Marija Cerva, *Prolegomena za Svetu dubrovačku metropoliju*, ur. Relja Seferović. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2012: 154-158.

⁴³ S. Razzi, *Povijest Dubrovnika*: 198-199.

⁴⁴ C. Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity*: 86-88; Peter Brown, »The Saint as Exemplar in Late Antiquity.« *Representations* 2 (1983): 1-25.

⁴⁵ V. Crescenzi, »Strutture storiche della cittadinanza.«: 4-42; Maria Consiglia de Matteis, »Societas christiana e funzionalità ideologica della città in Italia: linee di uno sviluppo.« *Bulletino dell' Istituto storico italiano per il medioevo* 88 (1979): 208-211.

Kult Sv. Stjepana u srednjovjekovnoj povijesti dubrovačke komune i Crkve

Na temelju prvih arheoloških istraživanja predromaničke crkve Sv. Stjepana, nađene ispod romaničko-gotičke srušene u potresu 1667, koja je vodio 1927. Nikola Zvonimir Bjelovučić, datirana je u 8. stoljeće.⁴⁶ Istraživanja Zavoda za zaštitu spomenika u Dubrovniku provedena 1997-1998. otkrila su da je crkva bila veća nego što se pretpostavljalo. Tada su nađeni ostaci apside i crkvene opreme koji je stilski povezuju s crkvom Sv. Ivana u Pustijerni iz 9. i crkvom Sv. Petra iz 10. stoljeća. Istraživanja koja je proveo Omega Engineering 2011-2012. osim crkve obuhvatila su grobove, novac, keramiku i staklo.⁴⁷ Radiokarbonska metoda pokazala je da je najraniji sloj grobova moguće datirati u 9. stoljeće, a to je neke autore navelo na zaključak da je sama predromanička crkva možda sagrađena već u 8. stoljeću.⁴⁸ Na temelju toga Ž. Peković smatra ovu crkvu najstarijom sakralnom građevinom unutar povijesne jezgre Dubrovnika.⁴⁹ Igor Fisković spominje crkvu Sv. Stjepana kao primjer prve faze bizantske izgradnje na hrvatskom području te je datira u 6. stoljeće.⁵⁰

S. M. Cerva pridavao je crkvi Sv. Stjepana ulogu prve dubrovačke katedrale, datirajući je u 10. stoljeće.⁵¹ Takvo mišljenje temelji se na očitoj važnosti te crkve u najranijoj povijesti Dubrovnika. I neki su povjesničari pomišljali na tu mogućnost, jer Konstantin Porfirogenet ne spominje nijednu drugu. Nije mu poznata crkva Sv. Sergija i Bakha u Kaštelu, ni bazilika ispod katedrale, ni crkva Sv. Petra, velika reprezentativna crkva sagrađena na ranokršćanskim temeljima u najstarijem podgrađu kaštela, koju neki smatraju katedralom.⁵²

⁴⁶ Nikola Z. Bjelovučić, *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*. Zagreb: Matica hrvatska, 1929: 3-4; Ljubo Karaman, »Iskopine u sv. Stjepanu u Dubrovniku.« *Dubrovnik* 1/8 (1929): 269-273; Niko Gjivanović, »O otkopanim razvalinama crkve Sv. Stjepana.« *Dubrovnik* 1/8 (1929): 278.

⁴⁷ N. Gjivanović, »O otkopanim razvalinama crkve sv. Stjepana.«: 278-281; Lj. Karaman, »Iskopine u Sv. Stjepanu u Dubrovniku.«: 269-273; Željko Peković, *Conservation study report for the Church St. Stephen in Pustijerna in Dubrovnik*. Dubrovnik: Omega engineering d.o.o, 2010; *Idem*, »Crkva Sv. Stjepana u Pustijerni.«: 353-371.

⁴⁸ Ines Krajcar Bronić, Nikolina Topić, Ivana Radić, Željko Peković i Andreja Sironić, »Radiocarbon dating of St. Stephen's in Pustijerna church in Dubrovnik, Croatia.«, u: *The Unknown Face of the Artwork*, ur. Roxana Rădvan, Sevim Akyüz i Monica Simileanu. Istanbul: Istanbul Kultur University, 2012: 27-34.

⁴⁹ Ž. Peković, »Crkva Sv. Stjepana u Pustijerni.«: 341.

⁵⁰ Igor Fisković, »Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih središta.« *Izdanje HAD-a 12* (1988): 203.

⁵¹ S. M. Cerva, *Prolegomena*: 447.

⁵² S. Skurla, *Moćnik stolne crkve*: 142-143; Željko Peković, *Dubrovnik: nastanak i razvoj srednjovjekovnog grada*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1998: 29-31; Ž. Peković, *Crkva Sv. Petra Velikog*: passim.

Milecijevi stihovi koji kazuju da dubrovački kaštel stoji na čast i slavu Sv. Stjepana Prvomučenika, uz kojeg vezuje i relikvije drugih ranih zaštitnika, rječito su svjedočanstvo važnosti tog kulta i crkve u ranoj povijesti grada.⁵³ Pustijerna je naseljena već u ranom srednjem vijeku i vrlo rano utvrđena zidinama i kulama. Po mišljenju N. Grujić titulari crkava na prostoru Pustijerne ukazuju na rano naseljavanje - Sv. Teodor bizantski je titular popularan u 6. stoljeću, prvi mletački sveti zaštitnik, a Sv. Toma karakterističan je za ranokršćanske crkve. Najstariji dosad poznati trag obrambenih zidina nalazi se upravo ondje. N. Grujić smatra mogućom dataciju zida u razdoblje od 5. do 7. stoljeća. Svakako, Pustijerna je već bila utvrđena u 9. stoljeću, u vrijeme pomorskog i graditeljskog uzleta Dubrovnika pod bizantskom vlašću. Tada je izgrađen veći broj kuća za naraslo stanovništvo.⁵⁴ U 10. stoljeću Pustijerna je bila gradsko središte, a u 12. i 13. postala je reprezentativni dio grada, gdje su dubrovački plemići gradili svoje kuće. Blizina luke odgovarala je bogatim poduzetnicima, veletrgovcima i brodovlasnicima.⁵⁵ Središnje svetište tog elitnog seksterija bila je crkva Sv. Stjepana, uz koju se spominje i kuća svećenika Sv. Stjepana i groblje.⁵⁶ Dubrovačke kronike, počevši od Milecija, pripovijedaju da je Pavlimir tu crkvu i relikvije u njoj povjerio na čuvanje svojim rođacima iz plemićke obitelji Croce/ Cruse, rimsko-bosanskog podrijetla. Obitelj Petrana imala je od 13. stoljeća jedan ključ moćnika. U 15. stoljeću naslijedili su ih članovi obitelji Prodanello, koji su se još krajem 14. stoljeća sporili s članovima obitelji Crose oko ključeva relikvijara. Njih je u 17. stoljeću naslijedila obitelj Tudisio.⁵⁷ Ragnina naglašava da je Pavlimir sagradio crkvu Prvomučniku zato što je on bio vrlo štovan u Rimu, povezujući tako još jednom važnom sponom Dubrovnik i rimsko nasljeđe. Crkva Sv. Stjepana povezana je i s legendom o pobožnoj bosanskoj kraljici Margariti koja je moćniku te crkve darovala relikvije Sv. Križa i 200 libara

⁵³ N. Ragnina, »Annali di Ragusa.«: 174.

⁵⁴ Nada Grujić, »Dubrovnik - Pustijerna. Istraživanja jednog dijela povijesnog tkiva grada.« *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 10 (1986): 14; Jadran Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*. Beograd: Vizantološki institut SAN, 1957: 68-86; Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, sv. 1. Zagreb: Matica hrvatska, 1980: 19.

⁵⁵ N. Grujić, »Dubrovnik - Pustijerna.«: 7-9, 12-13, 26, 29.

⁵⁶ ... *in quadam via ... inter domum Pauli de Čita et domum presbiterorum de sancto Stepano, que descendit de sancto Stefano...* (2.11.1318) *Diversa notariae*, serija 26, sv. 3, ff. 68, 309v, Državni arhiv u Dubrovniku.

⁵⁷ *Odluke dubrovačkih vijeća 1395-1397. Reformationes consiliorum civitatis Ragusii 1395-1397*, ur. Nella Lonza. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2011: 176, 180, 185; S. Skurla, *Moćnik stolne crkve dubrovačke*: 6, 66.

glamskog srebra za relikvijare. Prema Ragnini, kralj Stjepan (Stefolicios) i kraljica Margarita došli su u Dubrovnik zbog zavjeta te su obnovili crkvu Sv. Stjepana i ostavili srebro za relikvije pohranjene ondje. Kralj se nije zaustavio na tome nego je darovao Dubrovčanima Župu, Brgat, Šumet, Omblu i Zaton i naložio da se ondje grade crkve Sv. Stjepana.⁵⁸ Učinio je to zato što je kraljica bila rimskog roda, od onih koji su došli u Bosnu s kraljem Belom, a bila je i rođakinja dubrovačkih plemića Crose. Nakon Stjepanove smrti, koju Ragnina datira u 819. godinu, Dubrovčani su mu priredili veličanstvene pogrebne obrede, noseći u procesiji njegovu sliku na odru od crnog baršuna koji su vukla tri crna konja, kod Razzija četiri bijela konja. Kraljica je došla živjeti u Dubrovnik kao pokornica trećoredica (picokara), uz crkvu Sv. Stjepana, kojoj je darovala mnoge beneficije i relikvije te je učvrstila zidine između kaštela Lave i kaštela Custiera. Sagradila je i crkvu Sv. Margarite. Zauzvrat je dobila u ruke ključeve relikvija koje su se čuvala u crkvi Sv. Stjepana. Kad je kraljica 827. umrla, svoju je imovinu ostavila dubrovačkoj komuni s ciljem da se kupe nekretnine za korist crkve Sv. Stjepana. Ključeve relikvija povjerila je rođacima iz roda Crose.⁵⁹ Razzi je tog kralja identificirao kao Stefana Nemanju, bosanskog kneza koji je prije dao Dubrovčanima velik dio stonskog područja.⁶⁰ J. Resti govori o Stjepanu, “kralju dijela Bosne koji se naziva Bijela Hrvatska, sinu kralja Krešimira”, čiji dolazak u Dubrovnik datira u 940. godinu. Prije njegova dolaska u grad je boravio njegov predstavnik koji je brinuo o obnovi crkve Sv. Stjepana i svećenikova stana te ondje namjestio kraljeva rođaka, svećenika Stojka. Na temelju toga, Resti povezuje stjecanje relikvija s kraljem Stjepanom Držislavom, kojeg su Bazilije II. i Konstantin proglasili eparhom i patricijem carstva.⁶¹ Prema izvještaju kroničara, kralj je zbog uslišanog zavjeta dao obnoviti crkvu

⁵⁸ Crkva Sv. Stjepana, sa slojem iz ranokršćanske ere, postojala je i u Stonu. Crkve Prvomučenika sagrađene su i u Zatonu, Luci Šipanskoj, Suđurđu, Primorju, Kuparima, Dupcu i drugdje. *Monumenta Ragusina. Libri reformationum*, sv. 2 [Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, sv. 13]. Zagreb: JAZU, 1882: 344-345, 347; sv. 3: 173; *Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392*, ur. Nella Lonza i Zdravko Šundrica. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2005: 240, 250; *Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272*, ur. Ante Šoljić, Zdravko Šundrica i Ivo Veselić. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2002: III, 51; Vinko Foretić, »Dubrovačke bratovštine«, u: Vinko Foretić, *Studije i rasprave iz hrvatske povijesti*, ur. Miljenko Foretić. Split-Dubrovnik: Književni krug, Matica hrvatska Dubrovnik, 2001: 158-159.

⁵⁹ »Li Annali della nobilissima republica di Ragusa.«: 16-18; N. Ragnina, »Annali di Ragusa.«: 194-195; S. Razzi, *Povijest Dubrovnika*: 33-34.

⁶⁰ S. Razzi, *Povijest Dubrovnika*: 33.

⁶¹ G. Resti, »Chroniche di Ragusa.«: 27-28; S. Skurla, *Moćnik stolne crkve*: 42-45, 66-70.

Sv. Stjepana, utemeljio zakladu za njezino održavanje i predao je na brigu svom rođaku, svećeniku Stojku. Kronike pripovijedaju i o drugom bosanskom kralju Stjepanu koji je 1349, nakon epidemije kuge, posjetio Dubrovnik da bi vidio crkvu Sv. Vlaha, a bogato je nadario i crkvu Sv. Stjepana. Prema Restiju, radilo se o raškom caru Stefanu Dušanu, koji je došao u Dubrovnik nakon vojne kampanje protiv bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića.⁶²

Kult Sv. Stjepana Prvomučenika kroničari povezuju s kultom Sv. Vlaha, koji se prema legendi očitovao upravo svećeniku crkve Sv. Stjepana, Stojku i upozorio ga na neprijateljske namjere Mlečana. U anonimnoj kronici stoji da su Mlečani došli s velikom armadom, više od 100 brodova, hineći da idu na Levant ratovati protiv nevjernika. Danju su prikupljali namirnice i šetali gradom, a noću su ga napadali, ali ih je svake noći odbijala neobična vojska u bijeloj odjeći, pod zapovijedanjem sjedobradog kapetana. Ragnina pripovijeda kako je svećenik Stojko usred noći otišao moliti u crkvu Sv. Stjepana i ondje zatekao brojnu vojsku i zapovjednika koji mu se predstavio kao Vlaho, biskup i mučenik, poslan od Boga s nebeskim vojnicima na spas dubrovačkog puka. Zahvaljujući tome Dubrovčani su se obranili i odlučili uzeti Sv. Vlaha za svoga zaštitnika nad svim drugima te mu sagraditi crkvu. Anonim i Ragnina kažu da su to učinili voljom plemićkog vijeća i čitavog okupljenog puka, dok su Razzi i Resti prešutjeli klicanje puka i spomenuli samo Senat, odnosno Veliko vijeće. Ragnina je naglasio da se Dubrovčani nisu odrekli nijednog ranijeg zaštitnika.⁶³ Prema navodima kroničara, relikvije Sv. Vlaha su također bile pohranjene u moćniku Sv. Stjepana. Dubrovačka vlada brinula se o crkvi i njezinom moćniku sve dok nije odlučeno da se relikvije presele u katedralu. Filip de Diversis spominje mnoge bolesne i opsjednute vjernike koji su dolazili u crkvu Sv. Stjepana tražeći izbavljenje po zagovoru Prvomučenika, Petronile, Domicile i drugih svetaca čije su se moći ondje nalazile. To je čuo od plemića dostojnih povjerenja i učenih kanonika.⁶⁴

Kršćanstvo je u kasnoj antici bitno utjecalo na promjenu socijalnih praksi i urbane topografije - umjesto hramova, foruma i kupališta središnje mjesto

⁶² »Li Annali della nobilissima republica di Ragusa.«: 39; N. Ragnina, »Annali di Ragusa.«: 228; G. Resti, »Chroniche di Ragusa.«: 132.

⁶³ »Li Annali della nobilissima republica di Ragusa.«: 21-22; N. Ragnina, »Annali di Ragusa.«: 200-201; S. Razzi, *Povijest Dubrovnika*: 37; G. Resti, »Chroniche di Ragusa.«: 29-30.

⁶⁴ Filip de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika 1440*, uredila, transkribirala i prevela Zdenka Janeković Römer. Zagreb: Dom i svijet, 2004: 51-52, 148.

dobivaju crkve. Čak su i prosječni gradovi u 6. stoljeću mogli imati daleko veće crkve nego što je trebalo za njihovo stanovništvo. Uspon kršćanstva i rast ugleda biskupa donijeli su velike promjene koje su na nov način oblikovale gradove i njihov društveni, vjerski, politički i gospodarski život.⁶⁵ Kršćanski grad nova je zajednica oblikovana prema primjeru kojem je dao Krist, a prihvatili su je i održali apostoli i mučenici, junaci kršćanske vjere. Biskup - koji u toj zajednici ima ključnu ulogu - mora stalno bdjeti kako bi se grad u neprekidnom procesu promjena što više približio idealu kršćanske zajednice. Kult mučenika bio je izvanredno sredstvo na putu k tom cilju - biskupski autoritet ispreplitao se s kultom mučenika i njihovih relikvija. Biskupi su bili dužni pronaći način kako bi primjeri mučeništva za vjeru što snažnije utjecali na gradsku zajednicu. Za to je bilo potrebno konceptualizirati i održavati te kultove, preko legendi o njihovoj čudesnoj pronalasku i translaciji, zahvaljujući vizijama i djelovanju pobožnih pojedinaca. U liturgijskom štovanju mučenika posebnu je ulogu imala crkva u kojoj su bile pohranjene njihove relikvije - to je često bila katedralna crkva, ali ne nužno.⁶⁶ Na dubrovačkom području prelamali su se utjecaji s Istoka i Zapada, iz Carigrada i Rima, kako na političkom tako i na vjerskom planu. Mladi vojnici, koji su podnijeli muku za vjeru, pokazali hrabrost, strpljivost i poslušnost, postali su modeli uzornog života građanima određenoga grada. Njihova postojanost u patnji činila ih je idealnim zaštitnicima u nemirnim ratnim vremenima, ali i u miru, kao i uzorima u obrani vjere i domovine. Među njih se svrstava i Sveti Stjepan, kojeg je patristika (Sv. Grgur iz Nise, Sv. Augustin, Sv. Ivan Zlatousti) prikazivala kao Kristova vojnika, nevinu žrtvu, ali i borca.⁶⁷ U srednjovjekovnom Dubrovniku ta je dvostrukost također igrala važnu ulogu. Sveti prvomučenik preko svojih je relikvija povezivao grad s kraljevstvom nebeskim i počecima Crkve, ali je isto tako bio važan i kao poveznica s Rimom i jedno od uporišta borbe za uzdizanje Dubrovačke biskupije u rang nadbiskupije.

⁶⁵ Averil Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*. London-New York: Routledge, 1993: 165-169.

⁶⁶ Despoina Lampada, »The Cult of Martyrs and Politics of Sainthood in Patriarch Cyril's Alexandria.«, u: *Saints and the City. Beiträge zum Verständnis urbaner Sakralität in christlichen Gemeinschaften (5. - 7. Jh.)*, ur. Michele C. Ferrari. Erlangen: FAU University Press, 2015: 53-72.

⁶⁷ Usporedi Michael Whitby, »Deus nobiscum: Christianity, Warfare and Morale in Late Antiquity.«, u: *Modus Operandi: Essays in Honour of Geoffrey Bickman*, ur. Michael Austin i dr. London: Institute of Classical Studies, 1988: 191-208; François Bovon, »The Dossier on Stephen, the first martyr.« *Harvard Theological Review* 96/3 (2003): 279-316; H. Delehaye, *Les Origines du Culte des Martyrs*: 106.

**THE CULT OF ST STEPHEN THE FIRST MARTYR
IN EARLY MEDIEVAL DUBROVNIK: MARTYRDOM
IN THE FOUNDATIONS OF THE CITY,
COMMUNE AND (ARCH)DIOCESE**

ZDENKA JANEKOVIĆ RÖMER

Summary

St Stephen is the first saint mentioned in the written historical sources on Dubrovnik, in the account of the Byzantine emperor Constantine Porphyrogenitus, who associated the development of the city with the cult of this martyr and his church in which the relics of St Pancratius were kept. According to Ragusan chronicles, starting from Miletius, the relics of other Roman martyrs, the first city protectors, were also kept at the mentioned church. This fact the chroniclers relate to the founding of the city. What needs to be elucidated here is as to how the cult of St Stephen the First Martyr became related to the development of the city, and where exactly it had come from, Constantinople or Rome. In support of the assumption that the cult of this saint spread to Dubrovnik from Rome, despite his veneration throughout the Byzantine Empire, is the cult of St Pancratius, also martyr, a cult of Roman provenance, followed by the cults of the Saints Nereus, Achilleus, Domitilla and Petronilla. Given the fact that all these Roman saints are connected with the church of St Stephen, there is reason to assume that this cult, too, was promoted in Dubrovnik within the papal policy towards the city and region as a whole. This is further confirmed by the legend of Pavlimir, founder of the city, who arrived from Rome, bringing holy relics with him. Ragusan chronicles tend to emphasise Epidaurian tradition and the arrival of Pavlimir from Rome, while the group of Roman saints sanctifies Roman tradition, and is most closely related to the foundation myths.

Before St Blaise, bishop from the East, was chosen as a symbol of the city, patron saints of Dubrovnik were generally of Roman provenance. This Roman policy was mainly adopted by the bishops who had strong influence in the cities in the period marked by dissolution of old municipal structures and the weakening of public administration. Midst the upheavals of late antiquity and early Middle Ages, the Church managed to maintain continuity and was replacing ancient organisation of the civil government as a strong and stable institution around which the society gathered, gradually creating new political forms and social relations. The bishops mainly leaned on the cult of the saints through the acquisition of relics and promotion of cults that best conveyed specific political goals. Early Dubrovnik cults were strongly linked to papal policy and diocesan jurisdiction. The construction of the city's identity was inseparable from the religious feeling, church identity and the value of Christianity upon which the communal elite built its ethics and ideology. This harmony is most vividly displayed in the cult of the city's patron saints, who at the same time were the foundations and backbone of the community's unity. The Church, patron saint and lay community moulded a unique feeling of belonging, self-consciousness and identity. The cult of St Stephen and the saint's church with the first reliquary of medieval Dubrovnik constituted a stronghold of thus shaped policy of the Dubrovnik commune and Church, as well as that of the Church of Rome.